

A parasztpolgárosodás dilemmái

Erdei szociográfiáinak
társadalomszemlélete (1939–1941)

Erdei Ferencnek a magyar társadalomtudományos gondolkodást formáló munkái alig több mint egy évtized alatt születtek meg a szociográfus műhelyében. A pályakezdéstől a második világháború végéig tartó időszakban írt tanulmányok és kötetek egyaránt a fiatal Erdei munkái, aki az országos nagypolitikában való megjelenéséig a honi szociológia legígéretesebb képviselőjének számított. Erdei jelentőségét az adja, hogy szociográfiáiban a magyar társadalomfejlődés sajátosságait kortársainál átfogóbb értelmezési keretben igyekezett megragadni. Elemzésének sajátossága, hogy a nyugat- és a kelet-európai társadalmasulástól egyaránt eltérő történeti folyamatokat és a társadalomszerkezet jellegzetességeit a számára kitüntetett szerezpű társadalmi csoport, a parasztság perspektíváján át próbálta értelmezni. A parasztság társadalomfejlődése ilyen módon nem csupán az Erdei-szociográfiák központi témája, hanem egyúttal a szerző társadalomszemléletének alakulása szempontjából is kulcskérdés. A parasztság történeti és szociológiai ábrázolása pedig e társadalmi csoport polgárosodása kapcsán jelenik meg írásaiban. A parasztság polgárosodásának lehetséges útjai és e fejlődés dilemmái Erdei perspektívájában egyúttal a magyar társadalomfejlődés lehetséges útjait is kijelölik. Ez a tanulmány a parasztpolgárosodás útjainak és Erdei társadalomszerkezeti elemzésének összefüggéseit vizsgálja – a népi szociográfusok mozgalmának felszámolódása¹ és az 1940-es évek eleje között keletkezett Erdei-munkák alapján.

Noha vizsgálódásom ezúttal csupán néhány évre koncentrálok, az elemzett időszak írásait az Erdei-életmű egészében igyekszem értelmezni. Annál is inkább, mert az 1930-as évek végének munkái folytonosságot mutatnak a régebbi írásokkal. Erdei – a kutatóterületől függetlenül – változatlanul ugyanazok a kérdések foglalkoztatják. A népi szociográfusi mozgalom végén keletkezett *Parasztok*² látszólag széles perspektívája mögött is valójában a magyar parasztság társadalmi integrációjának, polgárosodásának útjai jelennek meg. Az általunk vizsgált időszak első munkája, az 1939-ben megjelent *Magyar város*³ című kötet a zárt, közösségi létből kilépő parasztság társadalomrajzában és jövőképeinek meghatározásában tematikusan kapcsolódik a *Parasztokhoz*: milyen módon szabadulhat fel a parasztság hátrányos alárendeltségéből, miképpen törhet ki társadalom alatti helyzetéből? Erdei számára a negyvenes években keletkezett kéziratok szövegig⁴ ennek kulcsa az alföldi tanyás mezőváros volt, amelynek legcizelláltabb leírása és a mezővárosi társadalom jellemzése ebben a művében olvasható. Ám feltűnő a változás a megfogalmazásban, a kifejtés módjában. Ezt az írást már nem jellemzi a népi szociográfiai korszak szépirodalmi igénye, hangsúlyosabbá válik viszont a szakszerűsége és a szociológiai igényű megfogalmazásra törekvés. A tudományos igény kiemelése mindenképpen jelzi Erdeinek azt a szándékát, hogy a magyar várostípus szociográfiájának társadalomtudományos érvényességet adjon. A társadalomtudományos érvelés azonban nem azt jelenti, hogy az Erdei-írásokban mindig jelen levő politikai szándék és ilyen módon a politikum társadalomrajzot formáló szerepe ne jellemezné a *Magyar város* fejtegetéseit.

Már a városszociológiai kutatásokat megalapozó Erdei-féle definíció is erről a ket-
tőségről tanúskodik. A szerző szerint „a város olyan település, amely önmagával is és
vidékével együtt is szervezett és autonóm vezetésű társadalmi egységet alkot, s egy-
felől nagyobb számú népességnek a lakóhelye, másfelől vidékére kiható központi
funkcióknak a telephelye, s e szerepeknek megfelelő technikai berendezésekkel ren-
delkezik”.⁵ A város tehát elsősorban központi hely; olyan település, amely egy na-
gyobb területi egység köré szerveződő társadalom központjaként működik. A város
másik specifikuma Erdei megfogalmazása szerint az, hogy különböző magatartás-
típusok és társadalmi funkciók színtere, szemben a falu egynemű, telepszerű jelle-
gével, ahol mindent az őstermelés határoz meg. A város viszont a lakóhely, az ipari
termelés, a kereskedelmi forgalom, a társadalmi igazgatás és a magasabb szintű kul-
túrélet színhelye, s e tényezők egyaránt strukturálják a városi társadalom jellegét, sa-
játos rendet alakítva ki benne. A város azonban nem csupán a különböző funkciók
eredményeképpen születik meg, hanem a környező területi csoportokkal való kapcsola-
tában is. Város és vidéke szimbiózisában a város csak a központi funkciók területét
jelenti, nem a vidéktől való elszakadást.

Noha Erdei többdimenziós városdefiníciója új értelmezést hozott, s a város mint
központi hely hangsúlyozásával a későbbi történeti kutatások kiindulópontja lett,⁶ a
meghatározás egyértelműen tanúskodik a szerző sajátos, egész életművén végigvonu-
ló preferenciájáról is. Erdei városdefiníciója ugyanis különösen nagy nyomatékkal
emeli ki a városnak és vidékének szerves összetartozását. Miközben pedig kulcsfon-
tosságúnak tartja ezt a jegyet a város meghatározásában, fejtegetéseiből világossá vá-
lik, hogy szerinte ilyen tulajdonságai csak az alföldi mezővárosnak vannak. Gyakor-
latilag ebben az egy településtípusban látja megvalósulni vidék és város egységét.
A tanyás város abban különbözik a többi várostípustól, hogy itt a város nem kiemel-
kedő szigete a társadalomnak, hanem „a körülötte elterülő vidéknek a kiszolgálója”,⁷
miáltal városi vidékké emel egy egész területet. Ennek alapján állítjuk azt, hogy Er-
dei széles körű városdefiníciójának lényegében egyetlen várostípus, nevezetesen a
magyarországi, alföldi tanyás mezőváros felel meg. Régebbi munkáihoz hasonlóan
tehát Erdei itt is egy helyi sajátosságot azonosít általánosan jellemző jegyekkel, s
ennek alapján próbál meg általános városfogalmat létrehozni. Várostipológiájában
ugyanaz a szemlélet érvényesül, mint az előző évek szociográfiáiban, a *Futóhomok*-
ban⁸ és a *Parasztokban*: a számára különösen nagy jelentőségű tanyás mezővárosi
fejlődés jegyei alapján értékeli az egész európai városfejlődést; ráadásul olyan fogal-
omhasználattal, amely csak e helyi sajátosságok eredményeképpen létrejövő várostí-
pust képes leírni.⁹

A *Magyar város* társadalomszemléletének másik problematikus pontja, hogy Erdei
szerint az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés kiemelése annál is inkább indokolt, mert
álláspontja szerint város és vidék egymást kölcsönösen kiegészítő szerepe, együttes
fejlődése képes orvosolni az európai társadalmisodás igazságtalanságait. Erdei sze-
rint ugyanis az európai társadalomban még azokban a többségi esetekben is, ahol vá-
ros és vidék kapcsolatban áll egymással, bizonyosfajta megosztottság jön létre a két
terület között. A szembenállást a város differenciáltabb élete, magasabb szintű kultú-
rája, civilizációs teljessége jelenti a falu egyszerűbb világához, paraszti elmaradottsá-
gához, hiányos civilizálódásához képest. Erdei egyenesen város és vidék „osztályharc
jellegű szembenállásáról”¹⁰ beszél, s arra az álláspontra jut, hogy az európai társada-
lomfejlődés nem képes megteremteni város és vidék szerves kapcsolatát, hanem a tele-
pülési rendszer megosztottsága kettős struktúrát hoz létre a társadalomban.¹¹ Erdei

szerint az európai társadalomfejlődés egyetlen kivétele az alföldi tanyás város, ahol a lakosok a város szervezetébe építik be az egész létüket megalapozó vidéket. Itt valószínűleg meg város és vidék „egységszervezete”; város és vidék oly módon olvad egybe, hogy a falvak és tanyák lakórései bekerülnek a városba, a termelést szolgáló részek pedig kinn maradnak a vidéki településen. A magyar tanyás mezőváros által létrehozott társadalom Erdei szerint azért is mentes az európai társadalomfejlődésre jellemző kettős struktúráról, mert itt nincsen meg város és falu szembenállása. Ha igazi tanyáról van szó (tehát ahol időlegesen, csak gazdasági tevékenység miatt tartózkodnak), akkor nem beszélhetünk örökös kivetettségről, miképpen a város és a tanya között sem jön létre alá- és fölérendeltség. A magyar tanyás mezővárosban működő állandó váltógazdaság eredményeképpen nincs tömeges városba özönlés, menekülés a társadalmi mobilitás érdekében. A mobilitás tanya és város szimbiózisában valósul meg, amely a falu primitív paraszti világával szemben magasabb rendű, polgárosodottabb kultúrát és civilizációt hoz létre, s ennek hatása éppúgy érvényesül a városban, mint a vonzáskörzetében levő kistelepüléseken.

A gondolatmenet kétségtelenül koherens, s egybevág a magyar várostípusok Erdei-féle értékelésével. A szerző azonban nem tisztázza, hogy minek alapján tekinti ezt a kettős struktúrát az európai társadalomfejlődés sajátosságának. Az általa hivatkozott szociológiai szakirodalomból¹² ugyanis ezek a következtetések nem vonhatók le, a *Parasztok*ban pedig a szerző, Európa nagy régióinak társadalmi szerkezetét tárgyalva, sem a nyugati, sem az északi, sem a déli térség esetében nem talál ilyen kettős struktúrát. Gyaníthatóan arról van tehát szó – s ebben feltétlenül rokonság van a *Parasztok* és a *Magyar város* elemzése között –, hogy Erdei ebben a munkájában is a kelet-közép-európai régió általa megfogalmazott sajátosságaiból általánosít, s egy húszrészre osztással ezt tekinti az európai társadalomfejlődési modellnek.¹³ A probléma Erdei-féle megoldása kétségkívül ideológiai célokat szolgál. A sajátos magyar utat kereső és azt az alföldi tanyás mezővárosban megvalósuló Erdei számára a nyugati társadalomfejlődés sematikus, negatívan elfogult látásmódja segít abban, hogy meggyőzően érvelhessen saját harmadikutas elképzelése mellett.¹⁴ Az európai társadalomfejlődés tendenciózus ábrázolása egyúttal sikeresen diszkvalifikálja a nyugatias magyar városok által kínált társadalomfejlődést is.¹⁵

Az európai társadalomfejlődés kettős struktúrát okozó jellege és az alföldi tanyás mezőváros alapján megalkotott városdefiníció azonban nem véletlenül fontos támpillére Erdei koncepciójának.¹⁶ Ez a felfogás a nyugati városok alulértékelése mellett legfőképpen az alföldi tanyás mezőváros páratlan jellegét hivatott bizonyítani. Erdei-nél ez a településtípus nem csupán sajátos történeti előzmények nyomán létrejövő különlegesség, hanem az európai társadalomfejlődés jobbítását, város és vidék antagonisztikus szembenállását felszámolni képes lehetőség, s mint ilyen páratlan történeti tényező. Számára a tanyás mezőváros a konszenzusos társadalomfejlődés letéteményese, amely városnak és vidékének organikus összetartozása által az egész társadalomra egyenlő módon képes kiterjeszteni a polgári értékeket. Azokat az értékeket, amelyekről pedig maga Erdei állapítja meg, hogy a mezővárosi társadalomban csak bizonyos csoportok képviselik teljes egészében, s a mezővárosi társadalom jó része kevésbé vagy egyáltalán nem tekinthető eme értékek alapján álló társadalmi csoportnak. A mezővárosi társadalom ugyan polgárinak mondható annyiban, hogy már nem rendi, hanem osztálytagozódás jellemzi, de ez – s erre Erdei is rámutat – korántsem jelenti azt, hogy ezzel a mezővárosban megvalósultak volna város és vidék szerves együttélésének társadalmi feltételei. Erdei is hangsúlyozza, hogy a város és vidék

egységét megvalósító akarat kizárólagosan a mezővárosi parasztság sajátja. Ez az a társadalmi csoport, amelyet közös múltja és szabad paraszti hagyománya erre a szerepre predesztinál. Ez a parasztság az, amely maga számolta fel az alávetettséget okozó paraszti törvényeket, s amely immár a polgári társadalmat kívánja a maga képére formálni.

A mezővárosi társadalom vezető ereje, a polgárság azonban hármasság tagolódásában már olyan csoportokra oszlik, amelyek ambivalens viszonyban állnak a parasztpolgári értékekkel és ezzel együtt város és vidék organikus kapcsolatával. Erdei remek szociográfiájából derül ki ugyanis, hogy a polgárság úri elemei, valamint a hozzájuk hasonlító régi (német és zsidó betelepülőkkel kiegészülő) városi polgárság elsősorban osztályhelyzetének érvényesítésére törekszik, s csak az egykori parasztság vagyonszámbeli tagjai szolidárisak olykor az alsó társadalmi csoportokkal. A mezővárosok többségében azonban ez a réteg is az úri életstílust igyekszik elsajátítani, s ezzel felszámolja a paraszti jellegű demokrácia lehetőségét. A parasztpolgári értékekkel való szembehelyezkedés jellemzi a mezővárosok közhivatalnokait is, akik szigetszerűen különülnek el a város paraszti tömbjétől, s – mint Erdei fogalmaz – osztályharc jellegű ellentét alakul ki a két társadalmi csoport között. Azt hihetnénk, hogy legalább a parasztság kispolgári tömbje egységesen támogatja a parasztpolgári szolidaritást és az ezen alapuló konszenzusos társadalomfejlődést. Am épp Erdei kiváló társadalomszerkezeti elemzései (legyen szó korai írásairól, a *Futóhomokról* vagy a *Magyar városról*) mutatnak rá arra, hogy a hajdan egységes parasztság az osztálytársadalom viszonyai közepette erősen polarizálódik, s értékvilágában is határozottan eltérő irányokat vesz. Mindezek a jegyek pedig éppen annak a konszenzusos társadalomfejlődésnek a létét kérdőjelelik meg, amelynek alapján Erdei különleges jelentőséget tulajdonít e településtípusnak.

A szerző városzociológiai munkásságából válik nyilvánvalóvá az is: nem a nyugati magyar városok sajátossága, hogy a társadalomszerkezeti nagycsoportok alapján a város résztelepülésekre bomlik, így az organikus együvé tartozás kevéssé vagy egyáltalán nem valósul meg. Ez a különbség a tanyás mezővárosokban is tetten érhető, amint arra a *Magyar város* településszerkezeti (a nem egybeszerveződő falusias és központi részekről szóló) elemzései éppúgy rámutatnak, mint az életmű legelső írásai (a *Királyhegyes*¹⁷ című monográfia és a *Területi csoportok egy mezőváros társadalmában*¹⁸ című tanulmány) vagy a *Futóhomok* pontos szociográfiája. Ráadásul a szerves összetartozás meg nem valósulása nem csupán a városi társadalom esetében figyelhető meg, hanem a külterületeken is.¹⁹ A tanyai népesség jó része ugyanis a tanyai rendszer történeti változásával (a hagyományos családszerkezet felbomlásával, a birtokelaprózódás okozta proletarizálódással) kiszakad a mezőváros vonzásából, s ezáltal határozottan sérül város és vidék szimbiózisa.²⁰ Ugyanakkor a tanyasi népesség leválása sokkal nagyobb súlyú átalakulás, mint amilyennek Erdei láttatni igyekszik. A szerzőnek a tanyás társadalomfejlődés iránti elfogultságát mutatja az is, hogy érdemben nem reflektál Mendöl Tibor érveire sem, aki a többnyire folyamatos kinnlakás és a belterülethez képest eltérő foglalkozásszerkezet²¹ miatt jó okkal vonja kétségbe a tanyasi népesség városi jellegét.²²

Emellett Erdei társadalomszerkezeti elemzései felhívják a figyelmet arra is, hogy a paraszti szolidaritáson alapuló társadalomszervezet kérdése még nem dőlt el a mezővárosban. A szerző egyenest a mezővárosi fejlődés kulskérdésének tekinti, hogy a szabad paraszti hagyományú, parasztpolgári értékei mentén polgárosodni akaró parasztság képes lesz-e a társadalmi vezető szerep megszerzésére, vagy itt is az az „el-

szigetelődő városiasodás” fog lejátszódni, amelyet Erdei mind az európai társadalomfejlődés, mind a nyugatias magyarországi városok sajátosságának tekint. A mezővárosi fejlődés – Erdei ez irányú kijelentéseivel szemben – tehát nem annyira pillanatnyi állapotában tükrözi város és vidék szimbiózisát, hanem bizonyos társadalmi feltételek megléte esetén. Mindenesetre Erdei olyan feltételekhez kapcsolja a mezővárosi fejlődést, amelyeket a tanyás mezőváros egy ideig bizonyosan nem képes teljesíteni. Ezért állítjuk azt, hogy Erdei konstrukciójának, történeti látásmódjának, a helyi különbségeket megjelenítő sokoldalúsága ellenére, nincs szociológiai érvényessége. A politikai szándék, a harmadik út mindenáron való képviselése miatt Erdei az alföldi mezőváros erősen idealisztikus képét rajzolja meg a település sajátosságainak ábrázolása helyett. Ráadásul olyan modellt hoz létre, amely elsősorban nem is a korabeli, hanem feltehetőleg egy régebbi történeti korszak állapotának idealizálása. Annak az időszaknak, amelynek kapcsán nagyobb érvényességgel lehetett még paraszti egységről beszélni (noha már akkor sem létezett), s amikor még a külterületi paraszti gazdálkodás nem kívánt folyamatos kitelepülést. Erdei megállapításai, a mezővárosi társadalom mellett szóló érvei tehát azon alapulnak, hogy a mezőváros egykori, erősen idealizált állapotát veti össze más településtípusok szociológiai valóságával. Ennek alapján fogalmazza meg az alföldi tanyás mezőváros feltétlen felsőbbrendűségét a többi településtípussal szemben, s ennek alapján kívánja átszervezni a magyar közigazgatást is. Másként fogalmazva: nem az alföldi mezővárosok gazdasági-társadalmi helyzete rajzolja ki e települések társadalomalakító jegyeit, hanem a benne levő vagy Erdei által benne látott lehetőségek.²³

Nem hagyható figyelmen kívül a *Magyar város* érvelésében végig jelen levő etnikai elv sem. A szerző ugyanis az európai társadalomfejlődés ellentmondásait megoldó tanyás mezőváros létrehozatalát a magyar népiség csoportosajátos jegyének tekinti. Erdei szerint a mezővárosi organikus szervezetet kialakító „mozgásra való állandó készség” és a „tágabb körű társas életre való igény” a magyar népiség sajátossága. Olyan jegyek ezek, amelyek nemcsak a szórványfalvakat létrehozó szlovákságra nem jellemzők, hanem az európai individuális kultúrákra sem. Erdei érveléséből kiderül, hogy nem eredendő faji jegyeknek tekinti a mezővárosi szervezetet alkotó magyarság jellemvonásait, hanem társadalomtörténeti okokra vezeti vissza őket. Álláspontja szerint a magyar vonások a népcsoport pusztai eredetével magyarázhatók. Ez kívánja meg az állandó földrajzi mobilitást, s ebben véli megtalálni a szerző a társas, közösségi jelleg kialakulásának társadalomtörténeti előzményeit.²⁴ E tényezők alakítanak ki más társadalomszerveződést, mint egyéb európai népek esetében, amelyekre a kis csoportban való letelepülés volt a jellemző, minek következtében kevésbé lettek fogékonyak a nagyobb közösségszerveződésre. Noha Erdei gondolatmenete megkülönbözteti magát a korabeli fajvédő érvelésektől, társadalomtörténetileg meglehetősen gyenge lábakon áll. Egyrészt nehéz lenne ugyanis azt állítani, hogy a magyarság az egyetlen olyan pusztai előzményű népcsoport az európai régióban, amely nem letelepült életmódjában magában rejtje a későbbi mezővárosi fejlődés csírait.²⁵ Másrészt Erdei nem bizonyítja azt sem, hogy a pusztai életmóddal együtt járó gyakoribb mozgásból feltétlenül következne az a nagyobb közösségiség, amely szerinte szintén elengedhetetlen a tanyákat városi központból megművelő mezővárosi rendszerhez. Harmadrészt megkérdőjelezhető az is, hogy a tanyás mezőváros valóban nagyobb közösségiséget alakít ki. A tanyán ragadó többségi lakosság esetében erről bizonyosan nem beszélhetünk. Ráadásul Erdei álláspontjával szemben a nagyobb közösségi igény jelei éppen a nem magyar etnikumú tanyákon jelennek meg. Az Erdei által kár-

hozott szlovák bokortanyákon ez sokkal inkább megvalósul, mint a központtól több tíz kilométerre levő, a várossal kevés kapcsolatot tartó, teljesen magányosan álló magyar tanyai települések esetében.²⁶

A *Magyar város* a parasztpolgárosodás lehetőségeinek megragadásában és társadalomszemléletében egyaránt a *Futóhomokkal* és a *Parasztokkal* állítható párhuzamba. E műre is érvényes, hogy a sok tekintetben remek szociográfiai leírások azzal a sikerületlen, ellentmondásos és történetileg nehezen védhető társadalomelmélettel párosulnak, amelyet mindig a politikai szándék, a parasztság felemelkedésének ideológiai mozzanata formál. Mégis, kétségtelen városszociológiai eredményei mellett ez az írás társadalomképében is némileg sikeresebbnek tekinthető, mint Erdei előző művei. Ez pedig a tanyás mezővárosi fejlődéstől eltérő utak valamivel megengedőbb értékeléséből fakad. Erdei számára ugyanis a *Futóhomokban* csak a protestáns (a szabadságát mindvégig megőrző), alföldi, tanyás mezővárosi csoport képviselte a magyarságot. A *Magyar városban* viszont már nem vonja kétségbe a dunántúli területek magyarságát, csak azt állítja róla, hogy a mindenkori felsőtársadalmi elnyomás (amelybe a Szent István-i reformok is beleértendőek) és az alföldi társadalmasulástól való eltérése miatt nem volt képes azt a társadalomfejlődést megvalósítani, amelyet kedvezőbb helyzetük folytán az alföldi mezővárosok véghezvittek. Eme eltérés mellett azonban Erdeinek a *Magyar városban* képviselt társadalomszemlélete továbbviszi az előző műveknek a kettős struktúráról szóló koncepcióját. Míg a *Parasztokban* a zárt tömbként szemlélt paraszti altársadalom és a fölötté elhelyezkedő nem paraszti világ, e műben a települési rendszer megosztottsága hoz létre kettős szerkezetet a társadalomban. Erdei itt leírt kettős struktúrája annyiban is illeszkedik a *Parasztok* kettős szerkezetiségéhez, hogy mindkét strukturálódási elvet (paraszti és nem paraszti, falusi és városi) fontosabbnak tekinti a hagyományos osztályszerkezeti rétegződéselveknél.

A folytonosság hangsúlyozható Erdei következő fontosabb munkája, a *Magyar falu*²⁷ kapcsán is. A szerző már a *Magyar városban* ráérezett arra a szerkezeti felépítésre, amely a legalkalmasabb arra, hogy témáját kifejtse. Ezt a módot alkalmazza a *Magyar faluban* is, a probléma fontosságának bemutatásával, meghatározásával, az érintett társadalmi csoportok és területek jellemzésével, valamint a kötetet záró társadalompolitikai elképzelésekkel. Ugyanakkor Erdei itt is szakszerűsége törekvéssel kíván hiteles társadalomszerkezeti elemzést adni. Ez az oka annak, hogy vizsgálati módszerét épp a népi szociográfia immár – radikalizmusa miatt – elfogultnak tekintett megközelítésével szemben definiálja.²⁸ A kötet falupolitikai programjának hitelességét is a szakszerű tudományos érvelés hivatott megteremteni. A *Magyar falu* más tekintetben is folytonosságot mutat az előző munkával, hiszen tematikusan is kapcsolódik a *Magyar város* problémaköréhez. A *Magyar faluban* Erdei éppúgy város és vidék szerves kapcsolatát középpontba állító társadalompolitikai elképzeléseket fogalmaz meg, mint a másik írásában. A mű tehát – Erdei éppen ellentétes törekvéseivel szemben – határozottabban politikai indításból születik. Az írás újdonsága az, hogy itt kaphatunk először képet Erdei társadalomfelfogásáról részletesebben kifejtett és explicitté tett társadalomértelmezése alapján, míg az előző művekben mind ez csak a paraszti viszonyok leírásából rekonstruálható.

Az alapkérdés ebben a munkában is a vidéki Magyarország, mindenekelőtt a parasztság társadalmi emancipációja. A *Magyar falu* felütése is város és vidék, városi és vidéki társadalom hagyományos szembenállását emeli ki. Erdei szerint városnak és falunak az európai rendiség idején létrejött alá- és fölérendeltsége osztotta évszázadokon át két nagy csoportra a társadalmat. Ám míg a rendiség felszámolódásával

és a polgári viszonyok térnyerésével ez a kettőség Európa nyugati felében megszűnt, addig Magyarországon változatlanul ez strukturálja a társadalmat, még akkor is megőrizve a vidéki társadalom alávéttségét, amikor a falu népe már szabadulna hátrányos társadalmi helyzetéből. A magyar falu társadalmának azonban nem csupán a vidéki népesség miatt van különleges szerepe. Erdei úgy látja, hogy különböző etnikai és felekezeti csoportok veszélyeztetik a magyarságot, és ezekkel a hatásokkal szemben a falu, a vidék többnyire magyar népességében rejlik a magyarság megmentésének és megújulásának lehetősége. Erdei a magyarságra leselkedő veszélyt – részint más népi szociográfusokhoz²⁹ hasonlóan, részint a korabeli közéleti diskurzusnak megfelelően – a hazai németségben és a zsidóságban látja.

Erdei nézőpontjában a falu pozícióját már a gazdasági viszonyrendszerben elfoglalt helyzete kialakítja: a falu a társadalom külterülete, amelyet a gazdasági tevékenységnek és a társadalmi életnek csak részfunkciói jellemeznek, miközben a központi irányítás a város privilégiuma. A szerző a magyar falu legfőbb specifikumát abban látja, hogy míg Nyugat-Európában másodrendű polgári területnek, ugyanannak a társadalmi terület külső tartozékának tekinthető e településtípus, addig nálunk a falu és város különböző társadalmi területet jelent. Az országot a rendies jellegű vidék és a tőle elkülönülten, idegenül polgárosodott város jellemzi. Falu és város kettős struktúrájában „a falu megmaradt magatudatlan és tömény népiségében, a város ellenben egy felhígult magyarság kohójában úgy keverte össze a Szent István-i nemzetiségek mindenféle színeit, hogy egészében nem is Szent István-i színpompájú, hanem egyszerűen idegen lett. Ennek a magyar városnak nem volt öccse a magyar falu, hanem olyan gyarmati vidéke, amely sem inge, sem nadrágja, csak éppen vidéke”.³⁰

Erdei társadalomszemlélete szerint tehát a falusi népesség felemelése azt jelenti, hogy megszüntetjük a magyarság hátrányos helyzetét saját hazájában. Ebből a helyzetértelmezésből következik a *Magyar falu* társadalompolitikája is. A vidék és a falvak emancipációját Erdei úgy tartja lehetségesnek, ha sikerül megvalósítani falu és város intenzívebb egybeszerveződését és közlekedését, amely megszüntetné a falu társadalmi hátrányainak nagy részét. A városhoz erősen kapcsolódó rendszerben a falu csak természetközelségét és a csoport kicsinységét tartaná meg, miközben megszűnne kiszolgáltatottsága. Erdei a magyar falvak különös hátrányainak (a város polgári környezetével szembeni rendies jellegnek) és a társadalomfejlődés problémáinak (a felhígult népiségű városi és a falusi magyar lakosság különbségének) felszámolására is a városokkal való egybeszerveződésben látja a megoldást. A reform eredményeképpen olyan szervezeti és közlekedési rend alakulhatna ki, amely az alföldi tanyás mezővárosokban már szervesen megvalósult. Ám Erdei elképzelésében város és vidék rendszerének kiépülése valójában magát a falut szüntetné meg, s a zömében mezőgazdasági területet a város külső telepévé tenné. A körzetesítés nem csupán a falvak polgárosodásnak az útját jelentené, hanem a magyarság sorskérdését is. Erdeinél a magyar falu, a magyar vidék fejlődése a magyarság sorsával kapcsolódik össze, hiszen „a városok eltorzult magyarságával szemben”³¹ csak társadalompolitikai reform segítségével válhat társadalmi tényezővé.

A fentiekben megfogalmazott politikai szándék határozza meg a *Magyar falu* egész gondolatmenetét. Ennek az értelmezési keretnek a következményei már Erdei falufogalmában és társadalomtörténeti koncepciójában is megmutatkoznak. Ideológus elképzelései miatt ugyan a szerző nemcsak a természetföldrajzi determinizmusokat veszi sorra falumeghatározásában, hanem a népiség, a gazdasági viszonyok és mindenekelőtt a társadalmi viszonyrendszer meghatározó szerepére is rámutat, ám fa-

lufogalma nem tartalmazza az általa számon tartott falutípusok összességét. Különösen az Erdei által a falusi fejlődés legmagasabb fokának tekintett településformára, az alföldi tanyás falvakra nem illik a meghatározás. Hiszen Erdei szerint a falut perifériás termelés, a termeléshez kapcsolódó lakás, egyszerű szervezet, szűk körű autonómia, természeti környezet és tájszerű technika jellemzi, valamint az, hogy a városi központhoz vidékként tartozó telephelynek minősül. Ez a megfogalmazás azonban nagyon kevésbé illik a tanyás falvakra, hiszen az ottani termelés éppen Erdei ítélete szerint nem tekinthető perifériásnak, a lakás és a termelés helye elkülönül, a városhoz hasonlóan a munka- és a lakóhely elválása nagyszabásúbb termelést von maga után, s a tanyás falu nem tekinthető szűk autonómiájúnak sem, minthogy egy tágabb vidék központjaként működik. Erdei meghatározása tehát nem érvényes a tanyás falvakra, miként a szabályos falvak mellett az egyik leggyakoribb falusi településtípusra, az aprófalvakra sem illik. Az utóbbiak esetében ugyanis az önállóság nem érvényesül sem gazdasági, sem társadalmi, sem igazgatási értelemben. Az Erdei-féle faludefiniáció másik, kritikussabb olvasata szerint azonban igazából egyetlen település felel meg a meghatározásnak, legalábbis ha a falunak tulajdonított jellemzőt, a városi központhoz vidékként tartozó telephelyet komolyan vesszük. Erdei ugyanis az alföldi tanyás falvak kivételével az összes falusi településről kimutatja, hogy nem valósítja meg a városhoz kapcsolódás szerveztségét, tehát nem jellemezhető a városhoz tartozás attribútumával. Minthogy tehát e pontban az egyéb faluformák, másutt pedig az alföldi tanyás falvak nem tartalmazzák a fogalomnak tulajdonított jegyeket, lényegében nincs valóságos megfelelője a fogalmi ábrázolásnak. Ez azt jelenti, hogy Erdei ugyanabba a hibába esett, mint előző köteteiben: olyan meghatározást alkotott, amely kizárólag az általa különös rokonszenvvel tárgyalt alföldi tanyás településtípus köré szerveződik.

A szerző tehát ebben az írásában sem volt képes elszakadni attól az értéktételezéstől, amely indokolatlanul nagy szerepet tulajdonít saját szűkebb hazájának (a Duna–Tisza köze tanyás településeinek) mind a településtípusok, mind a magyar társadalomfejlődés tekintetében. A politikai program meghatározó szerepe azonban leginkább a társadalomszerkezet megrajzolásában, különösen a falutípusok által megjelenített fejlődési modellekben érhető tetten. Erdei társadalompolitikai koncepciójának középpontjában a város és vidék organikus együvé tartozását megvalósító körzetesítés áll. Elsőként a *Magyar városban* kifejtett elképzelése szerint az egész magyar társadalmat új alapra helyező szerkezetiség modellje az alföldi tanyás mezőváros, ahol a vidék (a külterületi tanyák) és a város (a belterületi lakóterület) már egybeszerveződött. Erdei településpolitikai programja annál inkább is ezt a fejlődést tekinti kívánatosnak, mert ebben látja kifejeződni a magyarság hagyományát, s a nyugat- és kelet-európai társadalomfejlődéstől különböző specifikumát is ebben ragadja meg. Ez a szemlélet fejeződik ki a településtípusok és egyben a falusi társadalom változásainak az értékelésében. A politikai elképzelés igazolása érdekében Erdei egyrészt idealizálja az alföldi tanyás mezővárosokat, másrészt tendenciózusan negatívan mutat be más fejlődési lehetőségeket.

Az alföldi tanyás települések primátusának megteremtését célozza a falusi társadalom leírása is. A magyar társadalomfejlődés különlegessége Erdei szerint a városi és a vidéki lakosság rendies megosztottságával, kettős struktúrájával jellemezhető. A városi társadalom „majdnem tökéletes polgári elvei”-vel szemben a falusi társadalom rendies jegyeket mutat. A falusi világ többségi jellemzőitől csak kisszámú település és fejlődési forma tér el, amelyek közül Erdei értékelése szerint a tanyás telepü-

lések a legsikeresebbek. Itt valósul meg egyedül a magyar hagyományoknak megfelelő polgári fejlődés, amely nem csupán hagyományában, hanem dinamizmusában és nagyobb súlyában is különbözik a másféleképpen, többnyire a nyugat-európai minta alapján polgárosuló vidéki településektől. Amíg azonban Erdei a nyugati előképek alapján fejlődő települések felemás polgárosodását emeli ki, s a vidéki társadalom rendies jegyeit hangsúlyozza, addig részint saját leírásai, részint a korabeli társadalomkutatások ennek éppen az ellenkezőjére mutatnak rá.

A falusi társadalom rendies jellegére Erdei legfőbb példája az uradalmi falu, amely a szerző számára nem egy a falusi településtípusok között, hanem a rendies falu megtestesítője. Ez az a faluforma, ahol megállt az idő, ahol a jogi változások ellenére a rendi világ törvényei uralkodnak. Épp Erdei alapos társadalomrajza mutat azonban rá arra, hogy az urak és a cselédek kettős tagozódása mellett itt is megjelent a „félurak” közbülső csoportja, akik már nem illeszkednek a rendies szerkezetbe, s a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyüket az osztályhierarchián belüli helyzetük jelöli ki. Ha azonban az uradalmi falvakat teljes mértékben a rendi társadalom megnyilvánulásának tekintenénk is, még ebből sem következne, hogy az egész falusi társadalom rendies lenne. Az Erdei által állandóan emlegetett és a falusi társadalom jellemző példájaként tárgyalt uradalmi falvak lakói ugyanis az ország lakosságának mindössze 3,4 %-át, a falusi népességnek pedig csupán csak 5,6 %-át teszik ki. Lehet hát az uradalmi falu zord, a rendies viszonyok terrénuma, semmiképpen sem teszi rendies szerkezetűvé a falusi társadalmat.³²

Erdei a vidéki társadalom rendies szerkezetének hangsúlyozásával társadalompolitikai koncepcióját kívánja ideológiailag megalapozni. A rendies falusi viszonyok közül így jobban kiemelődik az alföldi tanyás települések dinamikus polgárosodása. Az eltérő fejlődésű, de szintén polgárosuló területek tendenciózus ábrázolása ehhez az Erdei társadalomrajzában jelen levő társadalompolitikai programhoz kapcsolódik. Ezért tárgyalja jelentőségénél és valós számarányánál kisebb súllyal a szerényen polgárosuló, „gazdajómódú” falvakat, amelyek – miképpen Erdei is megállapítja – a Dunántúl minden olyan részén megtalálhatók, ahol kedvező a forgalmi helyzet, s ahol a nagybirtok nem foglalja el a falu határának zömét. Ez a falutípus jellemző a Kisalföldnek és vonzáskörzetének nagyobb részére, ahol az osztrák és a belföldi, gyorsan dinamizálódó piac mellett a kedvező birtokstruktúra³³ is a lendületes polgári fejlődést segítette. Ez a polgári átalakulás tapasztalható még az Alföld telepésfalvaiban, a fővárosi agglomeráció polgárosuló vidékein és az Alföld nyugat-európai minta alapján polgárosuló falvaiban.³⁴

A falusi polgárosuló tendenciák bagatellizálása és a rendies jegyek indokolatlan túlhangsúlyozása jellemzi az egyéb faluformák tárgyalását is. További különlegesség, hogy egyetlen olyan érv sem szerepel a kétszázharminc oldalas kötetben, amely alátámasztaná az alföldi tanyás települések nagyobb teljesítményét, gazdasági felsőbbrendűségét, sikeresebben polgárosuló társadalomszerkezetét. Sőt, az itt-ott elejtett megjegyzésekből inkább az ellenkezőjére tudunk következtetni. A *Magyar város* elemzéseire hasonlóan itt is kiderül, hogy a tanyás falvak társadalomszerkezete – a földesúri hatalom folytatásaként jelen levő úri magatartás miatt – erős rendies jegyeket mutat. Valójában e települések társadalmában csak a parasztgazdák egy csoportja jellemezhető az egész településformának tulajdonított polgári jegyekkel. Ezzel szemben a nyugatias, polgári falvakban, ahol a középbirtok dominál, sokkal kedvezőbb társadalmi feltételek alakultak ki a parasztság polgárosodása számára: vagy egyáltalán nincs jelen az úri felsőbbség, vagy ha strukturálja is a helyi társadalmat az egyko-

ri földbirtokos réteg, akkor nem úri értékmintáival, hanem a piac kihívásaira felelni tudó agrárgazdaságaival mutat példát a parasztgazdáknak. Erdei ugyan nem von le a kijelentésből messzemenő következtetéseket, de a legkorszerűbben felszerelt, legversenyképesebb, a legmodernebb üzemi technikákkal termelő gazdaságot ő is a Kisalföld polgári falvas környezetében találja meg. Az alföldi tanyás települések lakosságának (pontosabban parasztgazdáinak) fölényét csupán egyetlen összefüggésben láttatja: a tanyás falvak parasztjai más magatartással, a felsőtársadalomhoz fűződő különös mentalitással jellemezhetők. Ők Erdei „türelmetlenül” polgárosodó parasztjai, akik „nem olyan egyenletes és előírásnak megfelelő lojalitással változnak, mint a nyugati falvak mezőgazdái, hanem hevesen, türelmetlenül, s virtusszerű kiugrást tudnak inkább produkálni, mint lassú és egyenletes előrehaladást”.³⁵

Noha Erdei politikai elkötelezettsége sok tekintetben sikerületlenné teszi társadalm szerkezeti elemzését, társadalomrajzának akadnak kétségtelen értékei is. Közben a tanyás településtípust és társadalomszerkezeti formát a magyarság számára egyedül kívánatos fejlődési iránynak tekinti, a *Magyar falu* gondolatmenetében egy ezzel szemben álló, történelmileg is védhető érvrendszer húzódik meg. Erdei a szabályos parasztfalvak tárgyalásakor leírja, hogy a tanyás településtípus nem a felsőtársadalom befolyása és a népiség kifejeződése alapján terjedt el, hanem „nyilvánvalóan elsősorban táji hatással állunk szemben, mert sem a török pusztítások vonala nem rajzolt ki ilyen területeket, hiszen a déli Alföld pusztult el legjobban, s ide is nagyobb-fajta falvakat telepítettek, sem a nemzetiségi, illetve népi megoszlás nem mutat ilyesféle körülhatároltságot”.³⁶ A *Magyar falu* tehát tartalmaz olyan okfejtést is, amely nem a kettős szállásrendszerrel és a magyarság jegyeivel hozza összefüggésbe a tanyás településeket. Hiszen Erdei a kötet bizonyos pontjain a társadalmi hatásokat tekinti a településrendszer kialakulása szempontjából a legfontosabbnak. A társadalm szerkezet és -fejlődés sajátosságainak a településre tett hatása azt jelenti, hogy az egyes területek településrendjét nem elsősorban vagy kizárólagosan a hagyomány (jelen esetben az ősi kettős szállásrendszer) formálja, hanem különféle természetföldrajzi, gazdasági és társadalm szerkezeti hatásokra jönnek létre a jellemző településtípusok. Az alföldi tanyás települések is a különleges természetföldrajzi és társadalmi meghatározottságokkal, nem pedig a magyarság autentikus létformájával hozhatók összefüggésbe. Az e településeken kialakuló külterületi termelés elsősorban a már eleve, védelmi okból összetömörülő népességgel, a korlátlan nagyságú külterülettel és a külterületi gazdálkodás évszázados hagyományával magyarázható.

Tehát éppen a szerzőnek a sok dimenziós szerepét figyelembe vevő társadalomértelemezése bizonyítja: politikai szándékával ellentétben nem állítható, hogy a magyarság mindig is ellenállt a nyugati településszervezetnek és a nyugat-európai társadalmi hatásoknak, miként az az álláspont sem védhető, hogy a hazai társadalmi reform kizárólag az alföldi tanyás mezővárosok példáján alapulhat. Kevésbé meglepő módon azonban Erdei nem vonja le ennek az értelmezésnek a konzekvenciáit, s nem bírálja felül az alföldi tanyás parasztfalvak és az autentikus magyar lét összefüggéséről vallott nézetét. (A nemzeti jelleg indokolatlan kiemelése mutatkozik meg a német falvak értékelésekor is.)³⁷ Nem tér el ettől az értéktételezéstől akkor sem, amikor a természetföldrajzi hatásokat más összefüggésben hangsúlyozza. A valós társadalmi folyamatokkal való szembenézés ugyanis bizonyosan lerombolná a tanyás társadalomfejlődés nimbuszát, az viszont a *Magyar falu* egész társadalomszemléletét kérdőjelezné meg.

Társadalompolitikai koncepciója tehát tendenciózus ítéletekre sarkallja Erdeit az alföldi tanyás településeken kívüli társadalomfejlődéssel kapcsolatban. A nyugatinak

tekintett falusi faluformák sarkított értékelésének ellentmondásai azonban bizonyítják, hogy a településhálózat nem alakítható át a tanyás települések alapján. A *Magyar falu* tehát eredeti szándékában célt tévesztett. Erdei írásának sikertelensége azonban nem kizárólag a politikai program meghatározó szerepével függ össze. A társadalomrajz hitelességét az is nagyban csökkenti, hogy a szerző valójában nem igazán jó ismerője a magyarországi falusi társadalomnak, ezért kénytelen más, régebbi kutatásai eredményekre hagyatkozni. A *Magyar falu* ilyen módon akár összegzésnek is tekinthető, amely a népi szociográfia falukutató eredményeit foglalja össze szakszerű érveléssel és társadalomtudományos igénnyel, sokban támaszkodva a korabeli társadalomstatisztikákra is, különösen a néprajzi, a település- és gazdaságföldrajzi szakirodalom³⁸ kutatásaira.³⁹ A társadalomstatisztikák gyakori használata azonban nemcsak a tudományosság miatt ilyen fontos, hanem azért is, mert ezek az adatok az esetek többségében a műves társadalomrajzokat helyettesítik. Azokat a kiváló társadalomrajzokat, amelyek az Erdei által jól ismert területeket és társadalmi viszonyokat tárgyaló írások (a *Futóhomok* és a *Magyar város*) erősségei voltak. Az idegen területre tévedés különösen a magyar falu életéről szóló fejezetben vezet felettébb sablonos megállapításokra és leírásokra. Itt Erdei lényegében nem tesz egyebet, mint saját művének, a *Parasztoknak* tönnesi közösség- és társadalomtipológiája alapján próbálja ismertetni a falusi társadalom viszonyrendszerét, kultúráját és életvilágát.

Erdei politikai programjának azonban vannak pozitív hozadécai is. Egy átfogó településpolitikai reform megfogalmazásához elengedhetetlen, hogy az ország társadalmi állapotáról és rétegződéséről is szó essék. A szerző a *Magyar faluban* tesz rá – különösen a későbbi, kéziratot tanulmány társadalomképéhez mérten – biztató kísérletet. A falusi és az ösztársadalmi viszonyrendszer leírása túlmutat a sematikus ábrázolásokon, s a helyi sajátosságok felderítésére irányítja a figyelmet. Erdei jól láttatja, hogy a nyugat-európai társadalmak osztályelvű rétegződésével, homogenitásával szemben nálunk a társadalomszerkezet heterogén, átmeneti állapotként jellemezhető. A szerző elképzelése szerint a társadalom hierarchiája többdimenziós viszonyrendszerrel írható le, amelyben a településhierarchia ugyanúgy rétegződési elv, mint az átalakulás folyamatában játszott szerep. Erdei jellemző „hatóterületek”-ről beszél, amelyek úri, paraszti és polgári életvilágokra bomlanak. E társadalomszerkezetet meghatározó dimenziók mellett a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek, a nemzedéki hovatartozásnak, a felekezetnek, az etnikai közösségnek és a természetföldrajzi jellemzőknek van még strukturáló hatásuk. A társadalomrajz formálódását jól jelzi, hogy az egyes dimenziók jelentőségének meghatározása még nem egyértelmű Erdei számára.⁴⁰ De a felvázolt elemzési szempontok a társadalomszerkezet vizsgálatának cizellált elemzésére kínálnak lehetőséget; olyan társadalomkép vázolására, amely egyaránt képes megjeleníteni a köztes régió specifikumát és a társadalomszerkezet változásának a dinamikáját. Fontos hangsúlyozni, hogy miközben politikai elemzése miatt Erdei ebben a művében is egy kettős struktúra (falusi és városi társadalom) sémájával igyekszik leírni a társadalmat, a *Magyar falu* többdimenziós szempontrendszeréből cizelláltabb társadalomszerkezeti elemzés is kibontakoztatható. Hiszen Erdei utal arra is, hogy a falusi és a városi társadalom szembenállása sem alapvető strukturálódási elv, hanem egyike a lényeges szerkezetformáló dimenzióknak.⁴¹ A falu és a város érzékelhető ellentéte kapcsán pedig megállapítja: „A nyílt szembehelyezkedésnek sem a tudatokban, sem pedig az objektív társadalmi helyzetben nincsenek meg sem a föltételei, sem a lehetőségei.”⁴² Az egyes hatóterületek és az egyes dimenziók így nem rendeződnek egymást elválasztó struktúrákba.

A *Magyar faluból* kiolvasható előremutató tartalmak ellenére a kötet társadalom-szemléletét írójának sajátos értéktételezése és abból következő politikai elemzése határozza meg. A kötet céljában sem a magyar társadalom jellemzését fogalmazza meg, hanem politikai szándékok érdekében íródott. Ugyanakkor Erdei társadalomszerkezeti elemzését nem csupán a saját társadalompolitikai ambíciói formálják, hanem társadalomrajza határozottan illeszkedik az 1940-es évek elejének közéleti diskurzusához is. Itt nemcsak a társadalomképre és a politikai rendszer határain belüli településpolitikai reformokra gondolunk, hanem a zsidóság értékelésére is. Amilyen megengedő Erdei a „hatóterületek” kérdésében,⁴³ olyan elutasító a zsidósággal szemben. Efféle ítéletre addigi munkáiban még nem volt példa, e véleménye egy időben jelent meg a politikai antiszemitizmus kiterjedésével. A *Magyar falut* követő írásokban azonban Erdei szerencsére nem a szélsőjobboldal irányába tolódott el, hanem az ebben a kötetben még csak csíráiban meglevő, érvényesebb társadalomszerkezeti elemzés felé fordult.

Ennek az új szemléletnek az alapja alapvetően Hajnal István történelemszemlélete. Elsősorban ezzel hozható összefüggésbe, hogy a következő nagyobb munka, *A magyar paraszttársadalom*⁴⁴ az addigiaknál jóval sikeresebben oldotta meg a társadalom ábrázolásának feladatát. A Hajnal-féle történetiség olyan elméleti keretet kínált, amellyel Erdei a két háború közötti társadalmi viszonyok értelmezése mellett a nagy társadalmi csoportok történeti változásainak mikéntjére is meggyőző választ adhatott. A szokásszerűség és a kölcsönös méltányosság alapján álló rendi társadalom elemzése alapján sikeresen ragadhatók meg a nagy történeti régiók sajátosságai és egyúttal a parasztság eltérő helyzete is az európai kultúrkörben. Hajnal történetisége arra is alkalmassá teszi Erdei paraszttértelezését, hogy leírja a magyar társadalomfejlődés specifikumait. A nomád hagyomány továbbélése, a felülről megszervezett rendi struktúra, a rendi szervezet kiépülésének hiányai, a hatalmi viszonyok fokozottabb érvényesülése egyaránt olyan szempont, amely jellemző különbségeket alakít ki a magyar társadalomfejlődésben.

Erdei a Hajnal-féle történetiség alkalmazásával meg tudja magyarázni a magyar társadalomszerkezetnek a nyugat-európaival részben érintkező természetét is, s egyúttal rá tud mutatni azokra az eredendő eltérésekre, amelyek más utat jelölnek ki. A korabeli történeti szakirodalom eredményeinek felhasználásával együtt⁴⁵ Erdei ábrázolni tudja, hogy a kereszténység felvételének éles cezúrája mögött tovább élnek a nomád, arisztokratikus hagyományok, amelyek a hiedelemvilág átörökítése mellett a nomád társadalom okszerűségét is közvetítik a rendiség korszakában. A szerző értelmezéséből kiderül, hogy az okszerűségnek a nyugati társadalomfejlődésnél jóval határozottabb jelenléte oka és következménye a felülről végrehajtott radikális Szent István-i reformoknak. Oka, amennyiben társadalmi konszenzus nélkül is képes magyaránú társadalmi változást létrehozni, míg következménye annyiban, hogy az okszerűség társadalmában érvényesülő nyersebb hatalmi viszonyrendszer megteremti a politikai intézkedés társadalmi feltételeit. Meggyőző Erdei történeti tablója a rendiség magyarországi jegyeinek az értékelésében is. A kevésbé kiforrott formaképződés magyarázatául szolgál az eltérő előzményeken túl a rendi társadalom kiépülésének rövidebb ideje is, amely nem hozhatott létre a nyugat-európaihoz hasonlóan bonyolult, kölcsönös illeszkedésen alapuló struktúrákat. Hajnal történelemszemléletéhez illeszkedve Erdei úgy látja, hogy mindezek eredményeképpen erősebb fal választja el a nemesi rendet a társadalom alapjától, a parasztságtól.

A *Parasztok* értelmezésének kudarca után *A magyar paraszttársadalomban* Erdei a parasztság meghatározásában is előrelép azzal, hogy a fogalmat a rendi struktúra kialakulásához kapcsolja. Elemzésében a kölcsönös méltányosságon alapuló viszonyrendszer, a gazdasági törvényszerűségeknél is fontosabb formaképződés a rendiség időszakában alakítja ki a paraszti társadalmi állapotot. Ez hozza létre azt a társadalmi helyzetet, amelynek alávetettségét (legyen szó katonai erőről vagy a tőkéhez fűződő viszonyról) nem a nyers hatalmi viszonyok határozzák meg, hanem a parasztság által vállalt, nem egyoldalú kiszolgáltatottságot hozó alárendelődés. *A magyar paraszttársadalom* társadalomképe megragadhatóvá teszi az európai kultúrkör paraszttársadalmának ama jellemzőit is, amelyeket Erdei hasztalan igyekezett a *Parasztokban* meggyőzően leírni. *A magyar paraszttársadalomban* már a nyugat- és a kelet-európai, illetve a köztes régió eltérő formaképződése és hagyománya magyarázza a paraszti állapot jókora eltéréseit, s megvilágítja az eltérő társadalmi szerkezetek közötti különbségeket, az eltérő uralmi viszonyokat és a társadalmi érintkezés különleges formáit. A kötet parasztfogalma arra is alkalmas, hogy a rendi struktúra felbomlása után is joggal használhassa Erdei a parasztság szót anélkül, hogy a fogalom használata ellentmondásokra vezetne, mint a *Parasztok* esetében. Erdei ugyanis a sajátos magyar társadalomfejlődés és a nyugati hatások megjelenése miatt érvelhet azzal, hogy az eltérő formaképződés és a hatalmi struktúrájának az életvilágot Nyugat-Európánál jobban alakító jellege nehezebbé teszi a zárt, rendies formaképződés felbomlását. A magyar társadalomfejlődés specifikus jegyei így a parasztság esetében részben megőrzik a rendies társadalmi formákat a polgári időszakban is.

Erdei a magyar rendiség felbomlásának időszakát is nagyobb érvényességgel magyarázza Hajnal társadalomelméletének használatával. Ennek alapján mutatja be, hogy az eltérő, kevésbé mély társadalmi formákat, inkább jelen levő, okszerű tartalmakat magán viselő magyar rendi társadalom felbomlása után nehezebben teljesedhetnek ki a paraszti formák, mint Nyugat-Európában; vagyis kacskaringósabb út vezet a szabadabb és önállóbb társadalmi helyzetig. A társadalmi struktúra jegyei alapján az is érthető, hogy az emancipált társadalmi helyzet kudarcai után könnyebben alakul ki az örökös jobbágyság állapota. A nyers hatalmi viszonyokat megerősítő török hódoltság időszaka, majd a kívülről jövő, nem a belső társadalomfejlődés logikájából következő új, kapitalista gazdasági rendszer egyaránt a nyugat-európaiktól eltérő társadalmi viszonyrendszer kialakulására vezetett. Erdei meggyőzően mutatja be, miként következik a nomád előzményekből, a magyar rendiség sajátosságaiából és az azt követő időszak történeti eseményeiből az, hogy a Nyugat-Európában lejátszódó technikai fejlődés más következményekkel jár a magyar társadalom esetében. (Erdei a hatás érvényesülésének folyamatos kiterjedését mutatja be, amelynek során a technikai és a gazdasági viszonyrendszer átalakulása először a centrumban, majd némi késéssel a periférián teljesedik ki.)⁴⁶ Így érthetővé válik az a társadalmi átalakulásban látható eltérés, amely a lendületesebben kapitalizálódó ipar, a városi társadalom, illetve a mezőgazdaság, a falu között létrejön. A nyugati hatásokhoz viszonyított centrum-periféria fogalom pár előnye az is, hogy Erdei az előző műveknél szerencsésebben magyarázza általa a magyar társadalom eltéréseit.

Hajnal történetisége teszi plauzibilisebbé Erdei társadalomrajzát a két háború közötti parasztságról is. Erdei a polgári társadalom szerkezetiségét és társadalmi viszonyrendszerét a történeti előzményekből igyekszik magyarázni. Szerinte az okszerűséggel jellemezhető rendi társadalom határozza meg a polgári társadalom viszonyait, azaz Hajnal kiindulópontja rajzolja ki társadalomértelmezését: „Minden kultúr-

fejlődésnek... olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége.”⁴⁷ *A magyar paraszttársadalom*ban ezek a történeti előzmények a parasztságnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyéért és a polgári átalakuláshoz fűződő viszonyáért. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy a rendies társadalmi formákból nehezen kilépő parasztság csak mintakövetéssel, nem pedig belső társadalomfejlődés eredményeképpen alkalmazkodik a kapitalista termelési viszonyokhoz. Zömében a rendi struktúra formálja a felsőtársadalomhoz fűződő viszonyát, s alakít ki a nyugat-európaihoz mérten erősebb hatalmi alárendeltséget. A hazai rendiség sok tekintetben meghatározza a paraszti társadalom rétegeinek alkalmazkodását az egyre kiterjedő kapitalizmushoz és a polgári viszonyokhoz. Erdei szerint ezért van az, hogy a zártabb forma, a felsőtársadalomtól való nagyobb távolság a polgári viszonyok kiépülésének idején is megfigyelhető.

A szerző emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy nem csupán a rendiség jellemzői, hanem a centrumtól való távolság is formálja a parasztság társadalmi átalakulásának jellegét. Azokban a térségekben, amelyek az országon belül perifériának számítanak a kapitalista termelés és a polgári viszonyok tekintetében, a rendies társadalmi formák változatlanul fennállnak, s nagyarányú eltérés nélkül határozzák meg a „még parasztok” világát. A centrumhoz közel eső területeken ezzel szemben az átalakulás folyamata már előrehaladott, s a parasztság nagyobb része (a „már nem parasztok” csoportja) kilépett a rendies viszonyok közül. Erdei több szempontot is figyelembe vevő elemzése megmutatja, hogy mindez együtt formálja a parasztságot, s hoz létre rétegcsoportokat. Ezekkel a paraszttársadalmat alakító jegyekkel a szerző meg tudja magyarázni, hogy a kapitalista viszonyok miért járnak más következményekkel az egyes területeken. (Miért vezetnek adaptációs deficitek a „romlott parasztok” esetében, s miért reagálnak sikeresebben a külső kihívásokra más térségek parasztjai?) Erdei a társadalmi változást több dimenzióban megragadó szemlélettel igyekszik választ adni arra kérdésre is, hogy a rendi struktúrában eltérő helyzetben levő (a földesúrtól közvetlenül függő vagy szabad paraszti) csoportok számára milyen mozgásteret kínálnak a polgári viszonyok.

A magyar paraszttársadalom teljes történeti tablójában Erdei a régebbi írásoknál többet foglalkozik a két háború közötti magyar társadalom jellemzésével. Ennek hátterében nyilvánvalóan az áll, hogy a paraszttársadalom elhelyezése megkívánja a parasztságon kívüli társadalmi csoportok szociológiai elemzését is. Az egyes csoportok jellemzéséből azonban az derül ki, hogy Erdeinek ebben a munkájában nem találunk kiforrott társadalomfelfogást. Sokkal inkább különböző megközelítések együttes jelenléte figyelhető meg. Az értelmezések közös vonása az, hogy a magyar társadalom specifikumának megrajzolásakor mindenütt kiemeli a rendi társadalmi formák megmaradását a kapitalista gazdálkodás feltételeinek kialakulása utáni korszakban is. A rendies jegyek súlyát és az egyes társadalmi csoportokban játszott szerepüket azonban másképp értékeli a szerző *A magyar paraszttársadalom*ban. A kötet bizonyos szövegrészeiben azt a következményt tulajdonítja a rendies társadalmi állapotnak, hogy a két háború közötti magyar társadalom nem tekinthető döntően polgárinak, mert a rendi társadalmi formák és a kapitalista-polgári viszonyok egymással ellentétes hatása érvényesül. Ez az értelmezés a magyar társadalmat különböző társadalmi üzemekkel jellemezhető viszonyok révén írja le. A „parasztiatlanodás” tárgyalásakor ezzel szemben a társadalom döntően polgári jegyeiről beszél, amelyeknek mindazonáltal vannak a rendi időszakra utaló jegyeik. Erdei a két háború közötti parasztság nagy csoportjait megrajzolva – ezzel többé-kevésbé egyezően, de a rendies jegyek je-

lentségét tovább csökkentve – annak ad hangot, hogy a rendi-úri formák csak módosítják az alapjában polgári társadalomszerkezetet.

A magyar társadalom eltérő hangsúlyú értékelése mutatja, hogy első nagyobb kísérletében Erdeinek még nem sikerült teljesen kiforrott szemléletet kialakítania az átfogó jellemzésre. A frissen elsajátított, nagy hatású Hajnal-féle társadalomelméletet be kellett építenie saját szemléletébe, s a szociográfiai leírásmélethez kellett kapcsolnia. Többek között e nehézségek miatt tudott Erdei kevesebb figyelmet fordítani arra, hogy az egyes társadalmi csoportokról szóló értékeléseiben vagy a társadalmi változás jellegének leírásában ne legyenek egyenetlenségek. Ez az oka annak, hogy a társadalomrajz más pontokon egymással versengő megközelítéseket tartalmaz. Feltehetően e bizonytalanságokban Hajnal történelemszemléletének hirtelen, még nem teljesen kiérlelt adaptációja is szerepet játszik. Meglátásom szerint azonban a társadalomrajz csiszolatlanságainak fő oka Erdei sajátos helyzetében keresendő. Az 1940-es évek elejére Hajnal társadalomelméletében rátalált arra az értelmezési keretre, amelyben sikeresen feloldhatók lehettek volna az előző művek ellentmondásai. Erdeit azonban nem csupán történészi, szociológusi⁴⁸ ambíciók vezették, hanem politikusi, népvézéri elképzelések is. Márpedig a magyar parasztság politikai emancipációja, sőt, vezető szerepe⁴⁹ érdekében megfogalmazott cselekvésprogramja más társadalomszerkezeti leírást kívánt, mint a szaktudósi értelmezésé. S minthogy Erdei politikai elképzelését is érvényesíteni kívánta, kénytelen volt fellazítani a politikai implikációkat nem tartalmazó⁵⁰ Hajnal-szemléletet, és saját politikai elképzeléséhez illeszkedő elveket is érvényesíteni társadalomrajzában. Elsősorban a politikai cselekvés szándékának tulajdonítható, hogy Erdei sok olyan megállapítást is tett, amely nem következett Hajnal felfogásából, és sokszor éles ellentétben állt saját elméleti kiindulásával is. Az eltérések jelentőségét pedig az teszi különlegesen fontossá, hogy ezek a politikai program érdekében tett, Erdei régebbi írásaira visszautaló megállapítások nem csupán Hajnal paradigmájával álltak szemben, hanem sok esetben az előző korszak védhetetlen társadalomszemléletére vezettek.

Történeti ismereteinek bővülése⁵¹ és társadalomelméleti tájékozottságának növekedése ellenére Erdei megőrizte azokat a számára megfellebbezhetetlen ideologikus jegyeket, amelyek egyrészt a parasztság egységes felszabadításának politikai programját, másrészt az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés mindenekelőtti kiválóságát fogalmazzák meg. Az inkább politikai elkötelezettséget, mint társadalomelméleti kiindulást jelentő tartalmakhoz való ragaszkodás azonban olyan ellentmondásokra vezet, amelyeket Erdei nem tud feloldani, s amelyek miatt a két háború közötti magyar paraszttársadalom szociológiai leírása csak részben lehet sikeres. A politikum hatásának tudható be, hogy Hajnal társadalomelméletébe nem rendezhető be Erdeinek a parasztság társadalmi helyzetéről vallott nézete. Erdei ugyanis Hajnalnál nagyobb jelentőséget tulajdonít a parasztság altársadalmi helyzetének. Azt állítja, hogy míg a szolgákról és a munkásságról szólva (tehát ama társadalmi csoportok esetében, amelyek nem kölcsönös méltányosság alapján, hanem nyers hatalmi helyzet következtében szorulnak a társadalmi ranglétra aljára) társadalmon belüli altársadalmi helyzetről beszélhetünk, addig a parasztság a társadalmon kívül alkot külön társadalmat. Erdei még azt is hozzáteszi, hogy ebben a társadalmon kívüli elkülönülésben e réteg kapcsolódik ugyan (sajátos társadalmi szerződéssel) az urak társadalmához, de az egész élete a többségi társadalomtól külön zajlik. Ráadásul a szerző e művében nem a magyar parasztság társadalmi helyzetéről teszi ezeket a megállapításokat, hanem gyakran az európai rendiség sajátosságának is tekinti őket. *(A magyar paraszttársadalom*

szemléleti egyenetlensége ebben az összefüggésben is megfigyelhető, hiszen Erdei a kötet más pontjain az altársadalmi helyzetet csak a magyar társadalomfejlődés sajátosságának tekinti.)

Hajnal történelemszemlélete alapján azonban nem tekinthető a parasztság társadalmon kívüli helyzete sem a magyar, sem az európai társadalomfejlődés specifikus jegyének. Kétségtelen ugyan, hogy Hajnal is kiemeli a magyar parasztságnak a felsőtársadalomtól való nagyobb elkülönülését, s ő is szól „társadalom alá szorulás”-ról, de ebből számára semmiképpen sem következik társadalmon kívüli helyzet. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy Hajnal az egész társadalomfejlődés alapjának tekinti a parasztságot, amely ekképpen nem választható el élesen a többi társadalmi csoportról, mert akkor nem lehet a parasztság a szokásszerű társadalomfejlődés alapja. Arról a rendi társadalomban tapasztalt szokásszerűségről van szó, amelynek meglétét a magyar társadalomfejlődés esetében sem vitatja, legfeljebb kevésbé kifejtett formaképződésről, a kölcsönös méltányosság rendszerének hatalmi elemekkel való átszövődéséről beszél. Hajnal szerint az európai rendiség esetében végképp nem tekinthető a parasztság társadalmon kívüli csoportnak. Főként pedig nem húzható olyan válaszfal a szokásszerű rendiség társadalmán belül a parasztság és a felsőtársadalom közé, mint az okszerűséggel jellemzett nomád és a kapitalista társadalom al- és felsőtársadalmi csoportjai közé.⁵²

Erdei különösen élesen tér el Hajnal történelemszemléletétől a szóban forgó kötet szociográfiai részében. Itt a magyar rendiség parasztságát olyan társadalmi csoportként mutatja be, amely teljesen elkülönül a társadalom egyéb rétegeitől. A társadalmi üzemből való jelenlétét csupán termelőmunkája és népszaporulata jelenti, kapcsolatot pedig mindössze a termelői szerepből következő kötelező érintkezések (adófizetés, igazságszolgáltatás) jeleznek. A magyar parasztság jellemzésében tehát nem találjuk az általános szociológiai rész Hajnal-féle szempontjait. Mintha a nyugat- és a kelet-európai társadalomfejlődés közti magyar terület egyáltalán nem viselné magán az európai rendiség különleges társadalmi üzemének jegyeit; mintha a kölcsönös illeszkedésen, kiegyenlítődéson, kompromisszumokon és munkamegosztáson alapuló formaképződés egyáltalán nem jellemezné ezt a köztes régiót; mintha a magyar parasztság a felső-, a nemzeti társadalommal semmiféle érintkezésben nem állna, hanem egységesen és teljes mértékben a társadalom alá szorult volna. Hajnal és az Erdei által is hivatkozott történelmi munkák⁵³ azonban rámutatnak arra, hogy egyrészt a parasztság differenciálódása, másrészt a felsőtársadalmi csoportokkal való érintkezése a rendiség időszakára is érvényes, nem pedig a polgárosodás korszakának a terméke. Ezenfelül maga Erdei tárgyalja *A magyar paraszttársadalomban*, hogy a paraszti rend különböző csoportjainak milyen eltérő társadalmi helyzete és társadalmi viszonyrendszerei voltak ebben a korszakban is. A parasztság elnyomottságának felfogása és egységes tömbkénti látatása történelmileg hiteltelen, s Erdeinek a kötet más részeiben olvasható elemzéseivel sem egyezik meg.

A magyar parasztság rendies jegyeinek ideologikus túlhangsúlyozásával azonban nem csupán a társadalomrajz máshol differenciált jellege szenved csorbát, hanem Erdei politikai víziója elé is nehezen megválaszolható kérdéseket állít. Valójában azt a problémát veti fel, amire Erdei pályája kezdete óta nem volt igazán képes meggyőző választ adni. Ha a magyar parasztság a magyar társadalom legendiesebb maradéka, ha e társadalmi csoportnak van a legnagyobb deficitje a polgárosodásban, akkor miképpen várható, hogy a parasztság politikai hegemoniájának megteremtésével a nem egészen polgári társadalmiszerkezet valóban polgárivá tud majd alakulni? Különösen

jogosnak hangozhat a kérdés, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy Erdei a magyar parasztságot a polgárosodáshoz, a kapitalista átalakuláshoz fűződő viszonyában mint elszenvető társadalmi csoportot mutatja be. Hogyan lesz tehát képes a felszabaduló parasztság „polgáriasabb szerkezet”-et⁵⁴ létrehozni, ha ez a társadalmi átalakulás az aktív közreműködése és akarata nélkül játszódott le? Kétségemet fokozza, hogy elméletileg egy kötötten rendies szerkezetű társadalmi csoport domináns helyzetbe kerülésével – Erdei vágyával ellentétesen – sokkal inkább a polgáriasabb társadalmi csoportok polgári jegyeinek a feloldódására lehetne számítani, mint az egész társadalom polgári szerkezetűvé válására. Ha *A magyar paraszttársadalom* Hajnal-féle társadalomelmélete szerint gondolkodunk, akkor ez hatványozottan érvényes a rendi fejlődéstől nagyobb távolságra levő alföldi tanyás mezővárosok esetében. A parasztrendi társadalmi formák kevésbé elmélyült kialakulása ugyanis olyan okszerű társadalmi viszonyrendszert örökít tovább, amely nemhogy egy „emberségesebb formaképződés” alapjául szolgálna, hanem a nyers hatalmi viszonyok hangsúlyosabb jelenlétét hozná magával. Erdei azonban nem kívánja végiggondolni a Hajnal történetiségétől való eltérés politikai következményeit. Még akkor sem, ha a magyar társadalomfejlődés lényegének tekintett alföldi tanyás mezővárosi fejlődés alapján a parasztság politikai-társadalmi hegemoniájának megvalósítását célzó politikai program a meglévőnél is súlyosabb társadalmi válságot vonna maga után.

A fentiek fényében azonban világossá válnak Erdeinek a kötet zárófejezetében tett megállapításai. Az öt befolyásoló hatások közül Hajnal jelentősége mellett kiemeli a népi szociográfia, a hazai szépirodalom és saját munkásságának a hatását is. Miként elemzésünk is utalt rá, ezek az elemek valóban formálják a kötet szemléletmódját. Jelenlétük azonban nem teszi cizelláltabbá *A magyar paraszttársadalmat*, hanem veszélyeztetik Erdei elemzésének szakszerűségét és a munka szociológiai elemzésének koherenciáját. Ezeknek az elemeknek a bevonásával ugyanis Erdei politikai cselekvési programjának végrehajthatóságát kívánja megőrizni, ám ez a két világháború közötti parasztság társadalomrajzának Hajnal-szemléletű elemzése ellen hat. Hajnal történetisége alkalmasnak bizonyult volna a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak és a parasztság társadalmi helyzetének a bemutatására, de Erdei politikai víziójának megvalósításához nem nyújtott ideológiai támaszt. Az előző Erdei-írások szemlélete (és néhol a népi szociográfia álláspontja)⁵⁵ ezért bukkan elő *A magyar paraszttársadalom* felfogásában; bizonyítva egyúttal azt is, hogy a szerző ebben a kötetben sem tudott elszakadni politikai ambícióitól. Erdei politikusi énjének erejét pedig az mutatja, hogy a régebbi, már meghaladott elemeket akkor is visszaemeli társadalomelemzésébe, ha ő maga is tisztában van egykori álláspontjának tarthatatlanságával; miként erről a kötet utolsó részében Erdei saját, a *Parasztokkal szembeni kritikájából* értesülhetünk.

Az egyéb hatások megjelenését *A magyar paraszttársadalomban* a politikum társadalomrajzot módosító hatásával magyaráztuk. Ugyanez érvényes a szocializmus társadalomszemléletére is, amelyre először hivatkoznak a *Magyar gazdaságtudomány*.⁵⁶ tehát az 1930-as évek közepe óta. A marxista felfogás azonban – különösen, ha figyelembe vesszük, mennyire hangsúlyozza Erdei a mű végén ennek állítólagos jelentőségét – nagyon kevésbé formálja a kötet társadalomszemléletét. A parasztság definiálása során ugyan a szerző kétségtelenül utal a marxista felfogásra, de a parasztság társadalmi helyének megrajzolásakor éppen a marxizmussal szemben, Hajnal társadalomelméletének megfelelően foglal állást. Erdei a gazdasági determinizmusok társadalmi helyzetet meghatározó, marxista felfogásával ellentétben azt állítja, hogy az európai rendiségben ezt a viszonyt a társadalmi formák milyensége

határozza meg, s ez hat vissza a gazdasági törvényszerűségekre is. A gazdasági determinizmusok csupán olyan társadalomban érvényesülnek közvetlenül, „amely nem jut el az objektív társadalmulásnak, szóval a tárgyi társadalmi formák képzésének a titkáig. ... Olyan társadalomban azonban, ahol objektív érvényre jutó formaképződés indul meg, a gazdasági érdekek önérvényű, sajátágosan emberi és társadalmi energiákat érvényesítő társadalmi formákba kényszerülnek beágyazódni, s evvel már meg is szűnt kizárólagos érvényesülésük lehetősége”.⁵⁷ Erdei tehát a marxizmusban megfogalmazott gazdasági szemléletet csak az európai rendiségen és társadalomfejlődésen kívül, a „nomád társadalmak” esetében tartja érvényesnek. Ez a megközelítés azonban szemben áll a marxista történelemszemlélettel.

A magyar paraszttársadalomban a marxizáló szemlélet elsősorban a gazdasági viszonyrendszer hatásának értékelésekor jelenik meg, miként azt maga Erdei is megállapítja. Szerinte a szocialista társadalomszemlélet annyiban hatott rá, hogy megtanulta „a parasztság gazdasági érdekek és hatalmi viszonyok által való meghatározottságát kiismerni”.⁵⁸ Ezzel egyet is érthetünk, e hatásnak a jegyei kétségtelenül jelen vannak *A magyar paraszttársadalomban*. E szemléletnek megfelelően különbözteti meg Erdei az ipari munkásságot és a parasztságot a termelőeszközökhöz, a termelésben részt vevő tőkéhez való viszonyuk alapján. A hatás jelentőségét azonban két tényező is nagyban csökkenti. Egyrészt az, hogy Hajnal társadalomelméletének is része az eltérő tőkeviszonyok és hatalmi struktúrák tárgyalása. Másrészt Erdei nem a marxizáló megkülönböztetés, hanem Hajnal társadalmi formái alapján rajzolja meg a parasztság és a munkásság helyét. Ennek megfelelően maga is megfogalmazza a kötet végén a marxista felfogástól való világos távolságtartását és Hajnal melletti állásfoglalását: „Minden gazdasági és hatalmi meghatározottság ellenére sem tudtam másként szemlélni a parasztságot, mint a gazdasági és hatalmi viszonyok által kialakított, azonban e kialakító tényezőktől elvonatkozott, objektív érvényű társadalmi formát.”⁵⁹

A fentiek alapján állíthatjuk, hogy a szocializmus társadalomszemléletére való hivatkozásnak nem társadalomelméleti, hanem politikai okai vannak. Egyrészt Erdei 1941-re már határozottabban a fennálló politikai rendszeren túl fogalmazza meg politikai cselekvésprogramját. Azokhoz a „már nem nemzeti tényező”-t jelentő, paraszti eredetű írókhoz sorolja magát, akik a marxizmussal kacérkodva baloldaliként definiálják magukat. Ennek a baloldaliságnak a retorikai nyomai megtalálhatók *A magyar paraszttársadalom* szövegében is, anélkül hogy ez módosítana a munka társadalomszemléletén. A marxizmusra tett hivatkozás másik oka az, hogy noha Hajnal társadalomelmélete – miként elemzésünk is rámutatott – olyan értelmezési paradigmát nyújt, amellyel megragadhatók lennének a magyar társadalomfejlődés specifikumai, a parasztság felszabadításának politikai programja nem valósítható meg e szemlélet révén. A marxizmus azonban elméleti munícióval szolgál a politikai cselekvésprogram véghezviteléhez. A kötet társadalomszemléletének egyenlenségei azonban éppen e hatás gyengesége miatt nem a marxizmus megjelenésével hozhatók összefüggésbe. Elsősorban az egész életművön végigvonuló értéktételezéssel, a parasztság politikai vezető szerepét megcélzó elképzeléssel magyarázható az, hogy Erdei itt sem képes végérvényesen szakítani a társadalomrajzot sok esetben szétziláló értéktételezésével. Mégis, a szöveg minden egyenlensége és ellentmondása ellenére az eddigi Erdei-írások közül ez tudja leginkább megragadni az eltérő eredetű és hagyományú társadalmi csoportok jellegzetességeit. A kötet szociográfiája pedig a magyar parasztság legdifferenciáltabb leírását tartalmazza, ekképpen *A magyar paraszttársadalomban* hibái ellenére is benne rejlik a két háború közötti magyar társadalom első érvényes ábrázolásának a lehetősége.

JEGYZETEK

- 1 A népi szociográfiai mozgalom felbomlásának társadalmi és politikai okairól lásd: Némedi, D.: Epilógus. In: uő: A népi szociográfia, 1930–1938. Gondolat, Budapest, 1984, 237–249. l.
- 2 Erdei, F.: Parasztok. Athenaeum, Budapest, 1938.
- 3 Erdei, F.: Magyar város. Athenaeum, Budapest, 1939.
- 4 Erdei, F.: A magyar társadalom a két háború között. Valóság, 1976/4., 23–53. l., 1976/5., 36–58. l.
- 5 Erdei, F.: Magyar város, i. m. 24. l.
- 6 Bácskai, V., Nagy, L.: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai, Budapest, 1984; Bácskai, V.: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Akadémiai, Budapest, 1988.
- 7 Erdei, F.: Magyar város, i. m. 29. l.
- 8 Erdei, F.: Futóhomok. A Duna–Tiszaköz földje és népe III. Magyarország felfedezése. Athenaeum, Budapest, 1937.
- 9 A Magyar város felfogásának legalább ilyen lényeges hiányossága, hogy Erdei nem ad megnyugtató választ arra, hol húzható meg az alföldi városok határa. Miképp arra Timár Lajos rámutat, Erdei elméletileg helyes választ ad erre a kérdésre, amikor azt állítja, hogy a határt a társadalmi szerkezet viszonyai alakítják ki. Minthogy azonban általános definíciójával szemben számára a tanyás települések földrajzi szemlélete a meghatározó, nem lehet sikeres a földrajzi és a társadalmi szemlélet összeillesztése. Éppen ezért paradox módon éppen a geográfus Mendöl Tibor képviseli Erdeivel szemben azt, hogy a város határát a térbeli kapcsolatok helyett a foglalkozási-társadalmi szerkezet különbségei határozzák meg. Lásd erről részletesebben: Timár, L.: A szociológia és a geográfia pórkedésének lezáratlan fejezete. Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településről. Tér és Társadalom, 1988/2., 86–93. l. A vitában Erdei arra a megállapításra jut, hogy a városok határát leginkább a történelmi fejlődés során kialakult közigazgatási határok közelítik meg, míg a geográfus Mendöl azt hangsúlyozza, hogy „Magyarországon és különösen az Alföldön... a közigazgatási egységek csak ritkán jelentenek földrajzi települési egységet is”. Mendöl, T.: Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 1936, 191. l.
- 10 Erdei, F.: Magyar város, i. m. 42. l.
- 11 „Az a települési rendszer, amely a várost egy táj szigetként emeli a vidéke fölé, az odatelepült népesség társadalmát is épp ilyen jellemzően kétfelé osztja. A város városi társadalmat teremt, és a vidék falusit, s ez a tagozódás nem esetleges és változó különbség, hanem általános érvényű és állandó elkülönülés, amely épp olyan természetű és erejű, mint a rendi vagy az osztálytagozódás. A települési helyzet csak a társadalmat osztja ketté, azonban ezzel szükségszerűen két szférára osztja a társadalom tárgyasulat termékeit, a civilizációt és a kultúrát is.” Erdei, F.: Magyar város, i. m. 43–44. l.
- 12 Tönnies, F.: Gemeinschaft und Gesellschaft, 1912; Park, R. E., Burgess, E. W., Kenzie, R. D.: The city. University of Chicago Press, Chicago, 1925; Sorokin, P. A., Zimmermann, C. C.: Principles of rural urban sociology. Reinhold and Williams Holt, New York, 1929; Weber, M.: Die Stadt. Archiv für Sozialwissenschaften, 47. kötet.
- 13 A Parasztokban a paraszti társadalom és az azt zárt, alávetett helyzetben tartó felső társadalom kettőssége fogalmazódott meg a kelet-közép-európai térség sajátosságainak elemzése kapcsán, s vált általános európai jeggyé Erdei számára.
- 14 Erdei a másik alternatívával, a szovjet példával már régebben, a Magyar gazdaságtudomány című munkájában hosszú időre leszámolt. Magyarországtudomány, 1935/2., 137–148. l., 1936/1., 143–154. l., 1936/2., 251–263. l.
- 15 Ez az ideológiai mozzanat minden bizonnyal Erdei számára is nehézséget okozott, hiszen a Magyar város szociálpolitikai fejtegetéseiben – újabb huzavágással – visszavonja az előző kétszáz oldalon képviselt felfogását. A szövegnek ebben a részében amellet foglalt állást, hogy a kettős jelleg nem az európai társadalomfejlődés sajátja, hanem csupán a rendi társadalom jellemzője, s mint ilyen a társadalmi változásokkal (mindenekelőtt az osztályszerkezetű társadalom kialakulásával) automatikusan megszűnik. „A következmény, hogy a megtörtént társadalmi változás területi vonatkozásban is érvényesülni akar. ... A városba özönlés egyre hatalmasodó árja világos bizonyítéka ennek a törekvésnek, maga ez a jelenség pedig világos példája annak, hogy a város és a vidék kettőssége a valóság világában nem áll meg többé.” Erdei, F.: Magyar város, i. m. 199. l. A szöveg e pontjai alapján helyezkedhetnének erre az álláspontra is, ám a szerzői értékelés radikális változásának nincs következménye az egyes településtípusok megítélésében. Így feltételezhetően nem új felfogást tartalmazó megközelítéssel van dolgunk, hanem a szöveg Erdei ideológikus elemzése szülte inkoherenciájáról beszélhetünk.
- 16 Más összefüggésben – Szilágyi Miklós vizsgálataira hivatkozva (Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1995) – Gyáni Gábor is rámutat arra, hogy Erdei „nem túl megalapozott, empirikusan felettebb bizonyítatlan” városfogalmat használ. Gyáni, G.: Mai város történet-írásunk. Teljesítmény és irányzatok. In: uő.: Történelemszűzök. L'Harmattan, Budapest, 2002, 71. l.

- 17 Erdei, F.: Királyhegyes. Századunk, 1931/1., 25–35. l.
- 18 Erdei, F.: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. Népiünk és Nyelviünk, 1935/7–12. füzet, 244–252. l.
- 19 Nem beszélve arról, hogy városnak és vidékének szerves összetartozása valójában nem egy nagyobb területre, hanem csak a tanyavilágra redukálódott. Lásd erről: Enyedi, Gy.: Erdei Ferenc és a településtudomány. In: Vágvölgyi, A. (szerk.): Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon. Tudományos ülészek Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján. MTA KESZ, Makó, 1981, 74. l.
- 20 Úgyancsak Erdei megközelítésének hiányosságaira hívja fel a figyelmet a Társadalomtudomány című folyóirat szerkesztője. Ígáz, egy másik írás (A város és a falu szintézise) kapcsán, ám ez is a Magyar város szemléletével megegyező álláspontot fejt ki. Kiemelik, hogy Erdei figyelme „csak a birtokos östermelőkre terjeszkedik ki, mellőzve a tanyás cselédek igen jelentékeny rétegét. Ez a mezőgazdasági munkásnép, éppen úgy, mint az alföldi nagybirtokok majorjaiban, pusztáin élő gazdasági cselédek, úgyszólván egész életét kiinn a tanyán tölti. Ez a nagy vitalitású tanyás cselédség a maga mélyre szorított proletársorsában nem tényezője a tanyásvárosnak”. Erdei, F.: A város és a falu szintézise. Társadalomtudomány, 1940/2., 167. l.
- 21 Mendől kiindulási tétele az, hogy „a foglalkozási struktúra a kizárólagosan alkalmas mérce a különböző tájak városainak esetleges összehasonlításában”. Mendől, T., i. m. 191. l.
- 22 Enyedi az, aki a két felfogás összeegyeztetésének lehetőségét fogalmazza meg, azzal érvelve, hogy Erdei és Mendől „csak más irányból közelítette meg a bonyolult falu–város jelenséget”. Enyedi, Gy., i. m. 67. l.
- 23 Elemzésem arra igyekezett rámutatni, hogy Erdei indokolatlanul emeli ki az alföldi tanyás mezővárost a többi településtípus közül. Erre az álláspont-ra helyezkedik a társadalomnéprajzos Szilágyi Miklós is, amikor Erdeivel szemben a falu és a mezőváros lényegi azonosságát hangsúlyozza. Szilágyi, M., i. m. 5–10. l.
- 24 Erdei a kettős szálláselv előzményeit tárgyalva a magyar specifikum okait a következőképpen magyarázza: „Ez a szálláselv a nomád állattenyésztés következménye, nem pedig kizárólagosan etnikai tényezőké.” Erdei, F.: Magyar város, i. m. 55. l.
- 25 Hogy a magyarság mennyire nem tekinthető kizárólag ilyen tulajdonságú népek, az magának Erdeinek az érveléséből is kiderülhet. A szerző értelmezése szerint ugyanis mindama népek körében, amelyeknél megfigyelhető a szabad mozgásnak és a közösségi életnek a szeretete, az eredendően nem városlakó és nem városépítő parasztság képes városi települést létrehozni, s képes megszüntetni a parasztság alsóbbrendű és zárt társadalmi-művelődési szintjét. Különösen akkor, ha a felső társadalom segíti ezt a folyamatot. Tehát saját okfejtésével szemben Erdei arra utal, hogy nem a magyarság sajátossága a „mozgásra való állandó kézség” és a „tágabb körű társas életre való igény”. A magyarság e népek közötti kitüntetett helyét a szöveg e pontjain Erdei nem is a sajátos jegyek egyedüli birtoklásával indokolja, hanem azzal, hogy a magyar parasztpolgári fejlődés felső társadalmi támogatás nélkül tudta kialakítani a társadalmi felemelkedés e formáját.
- 26 Erdei tehát ugyanolyan szembenállást érzékel a Magyar városban a magyaroknak és a szláv népeknek az alföldi tanyás mezővárosokhoz fűződő viszonyában, mint amilyen eltérő jegyeket látott a Futóhomokban a protestáns és a katolikus magyarok között. Ott a szabadabb és eredendően a felsőbb hatalomtól való függetlenségben élő protestánsok voltak azok, akik a tanyás mezőváros rendszerét kialakították, míg a katolikusok voltak azok, akik e rendszert – annak gazdasági sikere nyomán – átvették. Minthogy azonban ez csak egyszerű mintakövetés volt részükről, válságosabb időszakban nem voltak képesek adaptálódni, s gyakran letertek a mezővárosi parasztpolgárosodás útjáról. Ezért rendezkedtek be újra falusias keretek között, amikor elszakadtak a mezővárostól. A Magyar városban tehát Erdei ugyanezt a párhuzamot látja, csak itt már a magyar és a szláv népek közötti társadalomtörténetileg meghatározott eltérésekre helyezi a hangsúlyt, elvitatva a szlávoktól a városi paraszti szabadság képességét.
- 27 Erdei, F.: Magyar falu. Athenaeum, Budapest, 1940.
- 28 „A magyar falukutatásnak ilyenképpen szinte szükségzerű, nem politikai, hanem társadalomkutatási és részletekbe menő társadalompolitikai területen a falunak általánosabb szempontú vizsgálata s a falupolitikának részletesebb megreformálása. De míg a falukutatás mozgalma politikai szándékú mozgalom volt, és legfőképpen politikai hatást váltott ki, addig a továbbhaladó különleges falukutatás közlelebbről tudományos eredményekre vezethet, ... távolabbra pedig egy országépítő társadalompolitikának szolgálhat különös értékű adalékokat.” Erdei, F.: Magyar falu, i. m. 18. l.
- 29 A hazai németiségnek a magyar életteret veszélyeztető voltáról leginkább Kovács Imre A néma forradalom (Pápai, Budapest, 1937) című munkája értekezik.
- 30 Erdei, F.: Magyar falu, i. m. 155. l.
- 31 Uo. 230. l.
- 32 Az uradalmi falvak szerepének túlhangsúlyozása a rendies viszonyok bemutatása kapcsán, majd az 1943–44 körüli, kéziratban hátramaradt, A magyar társadalom a két háború között című írásban nagy jelentőségű. Erdei ugyanis itt a történelmi-nemzeti társadalom egyik fő tartópillérének tekinti az uradalmat, s ennek alapján nevezi a hagyományos

- elitet és a vidéki társadalom jó részét a rendies szerkezetekhez kötődő társadalmi csoportnak.
- 33 Erre a térségre a középbirtokok túlsúlya jellemző más területek jóval egyenlőtlenebb birtokstruktúrájához képest. Lásd erről: Orosz, I.: Differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó, I. (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. Akadémiai, Budapest, 1965, 13–34. l.
- 34 Valószínűleg nem a véletlen számlájára írható, hogy Erdei meg sem próbálja meghatározni a nem az alföldi tanyás települések mintájára polgárosodó „nyugatis” falvak súlyát. Sőt, ezeket a településeket valósággal elrejtí futipológiaiájában: míg a dunántúli és a Budapest környéki polgáris falvakat a szabályos parasztfalvak között tárgyalja, addig az alföldi „nyugatis” falvakat a mindenféle polgári falvak közé sorolja, egyetlen esetben sem jelölve meg feltételezhető számarányukat.
- 35 Erdei, F.: Magyar falu, i. m. 111. l.
- 36 Uo. 79. l.
- 37 Amennyire ingatag érveléssel áll elő Erdei a magyar népiséget kifejező településtípus történetiségének ábrázolásában, olyanira tendenciózusak az ítéletei a germán hagyományú településekkel szemben is. A magyarságra jellemző településtípust ugyanis a germán formákkal szemben az antik hagyományokkal hozza összefüggésbe, ám nem érvel amellett, hogy milyen népiségbeli vagy társadalomtörténeti okai vannak a rokonságnak. Minden bizonnyal aktuálpolitikai hatások érvényesülnek ebben a kijelentésben, a Magyar város okfejtéseihez hasonlóan, ahol Erdei szintén a németiséggel szembeni ellenérzésének ad hangot.
- 38 Két olyan összefoglaló munka emelhető ki közülük, amely nagyon hatott Erdei művére: Bátky, Zs., Györfly, I., Visky, K., Czakó, E., Berze Nagy, J., Bartha, K.: A magyarság néprajza. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1933–37; Prinz, Gy., Teleki, P., Cholnoky, J., Bartucz, L.: Magyar föld, magyar faj. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936.
- 39 Erdei úgy emeli be a szövegbe a település- és gazdaságföldrajz eredményeit, hogy az általános faludefiníció megalkotásakor kétségbe vonja e szaktudományoknak a helyes fogalomalkotásra való képességét. A bírálat után azonban gyakorlatilag a településföldrajz meghatározását fogadja el, immár mint saját konstrukcióját.
- 40 Erdei a könyv különböző pontjain eltérő hangsúlytal határozza meg az egyes dimenziók jelentőségét. Többségében a településhierarchiában elfoglalt helyet tekinti fő strukturáló elvnek, más helyeken viszont az osztályrétegződés meghatározó szerepét emeli ki. Lásd: Erdei, F.: Magyar falu, i. m. 201. l.
- 41 Már csak azért sem tekinthető a falusi és a városi társadalom a kettős szerkezet két alapvető struktúrájának, mert a falusi társadalom is egyre inkább magán viseli a városinak a jegyeit, a polgári viszonyrendszerrel.
- 42 Erdei, F.: Magyar falu, i. m. 201. l.
- 43 További adalék Erdei konszenzust kereső társadalomrajzához: a magyar népiséget kifejező alföldi tanyás településrendszer nem csupán a magyarság egyéb (például dunántúli) területeire terjeszthető ki, hanem a szerző más nemzetiségeket is alkalmasnak tekint arra, hogy elsajátítsák ezt a rendszert. Csak összevetésképpen említjük meg, hogy a Futóhomokban Erdei csupán a protestáns alföldi közösséget tartotta alkalmasnak a tanyarendszer fenntartására, ezt a képességet még az alföldi tanyás települések katolikus lakosságától is elvittatta.
- 44 Erdei, F.: A magyar paraszttársadalom. Magyar-ságismeret 5, Franklin Társulat, Budapest, 1941.
- 45 Erdei e koncepcióban elsősorban Deér Józsefre hagyatkozik (Pogány magyarság, keresztény magyarság. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938), de használja a korabeli nagy történeti összefoglalásokat is: Hóman, B., Szekfü, Gy.: Magyar történet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936; Eckhardt, F.: Magyarország története. Káldor, Budapest, 1933.
- 46 A centrum-periféria fogalom-pár használata nem azt jelenti, hogy Erdei feltétlenül megelőlegezte volna Imanuel Wallerstein elméletét, ám a kapitalista gazdaságnak a magyar társadalomban való fokozatos térnyeréséről szóló felfogása leírható a fejlettebb, a főáramlathoz inkább kapcsolódó és a nyugati hatásokkal később jellemezhető területekkel.
- 47 Hajnal, I.: Az osztálytársadalom. In: Domonvölgyi, S. (szerk.): Magyar művelődéstörténet V. Az új Magyarország, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1942, 165. l.
- 48 Erdei pályája során különbözőképpen határozza meg saját tevékenységét. A magyar paraszttársadalommal kezdődő 1941–43-as időszakban írásait szociológusi munkáknak tekinti. Lásd erről Püski Sándorhoz írt 1943-as levelét: H. Soós, M. (szerk.): Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Magvető, Budapest, 1991, 436–437. l.
- 49 Erdei úgy gondolja, hogy „a parasztságnak mint legtszívesebb népiségű rétegnek kell megteremténie a népi-nemzeti társadalmat”. Erdei, F.: A magyar paraszttársadalom, i. m. 163. l.
- 50 Hajnal társadalomelméletének elemzésekor Erdei bizonyosfajta hiányosságnak tekinti, hogy nem vezethető le belőle politikai cselekvés. Azt állapítja meg az akkoriban írt Történelem és szociológiában, hogy Hajnal felfogásából „nem következik semmiféle politikum, miután semmiféle normát nem nyújt arra nézve, hogy egy újabb elmélyülő társadalmisulás érdekében milyen politikai törekvések szükségesek”. Erdei arra is utal: „Hogy mindez milyen konkrét történeti formában, milyen társadalmi elemeknek milyen törekvése által követhet be, ez már olyan kérdés, amelyre nincs felelet Hajnal műveiben.” Erdei, F.: Történelem és

- szociológia. Társadalomtudomány, 1942/4–5., 484–485. l.
- 51 Részint Hajnalnak, részint Majláth Jolánnak köszönhetően az 1942 és 1944 közötti Erdei-művek az előző időszakhoz mérten nagyobb történeti felkészültségről tanúskodnak. A már említett Deér-, Hóman–Szekfű- és Eckhardt-olvasmányokon túl Erdei felhasználja Acsády Ignácnak (A magyar jobbagység története. Politzer, Budapest, 1906), Szabó Istvánnak (A magyar parasztság története. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1940) és Sinkovics Istvánnak (Nemesség és parasztság Werbőczy előtt. In: Eckhardt, S. [szerk.]: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Franklin, Budapest, 1941, 7–43. l.) a munkáit is. Majláth hatásáról lásd: Erdei, S.: Erdei Ferenc életrajza. In: Berend, T. I., Szuhay, M. (szerk.): Erdei Ferenc: Emberül élni. Egy életút mérőföldkövei. Válogatás. Gondolat, Budapest, 617. l.
- 52 A parasztság és az európai társadalomfejlődés összefüggéseiről szóló álláspontját Hajnal legrészletesebben Az újkor történetében (Egyetemes történet négy kötetben. Harmadik kötet. Újkor. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata, Budapest, 1988.) fejt ki.
- 53 Erdei A magyar paraszttársadalom végén Hóman és Szekfű Magyar történetére hivatkozik, s elismeréssel szól Szabó István tanulmányairól és A magyar parasztság története című munkájáról.
- 54 Erdei, F.: A magyar paraszttársadalom, i. m. 82. l.
- 55 Miközben Erdei a történeti és szociológusi szakszerűség elérése érdekében Hajnal István társadalomelméletét fogadja el és építi be a magyar társadalom elemzésébe, a népi szociográfusok közül a legideologikusabb tartalmú, szociológiai pontosságúnak nehezen nevezhető Veres Péter-i szemlélet hatása mutatható ki. Veresnek a „parazsti altársadalom”-ról szóló elképzelése tekinthető az Erdeit erő legerősebb olyan hatásnak, amely a népi szociográfiából megjelenik A magyar paraszttársadalom és más Erdei-művek társadalomszemléletében. Veres Péter szemléletformáló jelenlétének az a pikantériája az Erdei-írásokban, hogy maga Erdei utal a veresi társadalomszemlélet problematikusságára. A kötet végén ekképpen fogalmaz: „Bár Veres Péter szociológiai fogalmazást vesz segítségül, könyve nem mint szociológiai fogalmazás, hanem mint írói megjelenítés értékes és hiteles.” Erdei, F.: A magyar paraszttársadalom, i. m. 167. l.
- 56 Erdei, F.: Magyar gazdaságtudomány, i. m.
- 57 Erdei, F.: A magyar paraszttársadalom, i. m. 23. l.
- 58 Uo. 165. l.
- 59 Uo. 165–166. l.

